

Pilgrimer, turister och mångfaldens organisation

Reflektioner kring en essä av Zygmunt Bauman

AV OWE RONSTRÖM

Världen förändras och vi med den. Eller varför inte lika gärna tvärtom; vi förändras och världen med oss. Hur är förändring möjlig? Hur kan vi överhuvudtaget uppfatta att förändring äger rum? Man brukar ju säga att människans förhållande till sin värld är som fiskens till vattnet. Men hur får då egentligen fisken syn på vattnet? Hur vet fisken att vattnet förändras?

En fisk med stora ögon och spännande idéer om hur vattnet vi simmar i ser ut och hur det förändras, är den engelske sociologiprofessorn och filosofen Zygmunt Bauman. I sin essä "Från pilgrim till turist"¹ utvecklar han ett resonemang om hur människans sätt att leva förändrats med framväxten av moderna samhällen. Moderna samhällen, menar han, frambringar vissa slags livsstilar och strategier, vissa sorters människor. Med de moderna samhällenas förvandling till postmoderna, förvandlas också människorna, deras livsstilar och strategier.

Baumans text ingår i en genre som resonerar kring generaliserade "typer" på en mycket hög abstraktionsnivå. Det är ett väl beprövat arbetssätt i en lång filosofisk tradition, där de mest välkända förebilderna är

Walter Benjamins "flanören" och Alfred Schutz "The stranger" och "The home-comer". Inom svensk etnologi har arbetssättet också fått efterföljare, det mest kända torde väl vara Orvar Löfgrens och Jonas Frykmans porträtt av "oscarianerna" i boken *Den kultiverade människan*. Till listan över "typer" lägger nu Bauman "pilgrimmen", "vagabonden", "turisten" och "spelaren".

I centrum för alla dessa betraktelser står människan i singularis generalis, vilket på en gång är deras styrka och svaghet. Resonemanget gör anspråk på att vara giltigt för alla och ingen särskild, överallt och ingenstans. Tid och rum suddas ut, levande människor förvandlas till representanter för sin art. Resultatet blir inte olik spågummans eller astrologens till intet förpliktigande förutsägelser: "Du kommer inom kort att råka ut för ett viktigt möte", eller "Se upp för mörka kvinnor i din närhet!"

Nej, det är sannerligen inte empirisk konkretion som är styrkan med detta slags betraktelser. I stället är deras uppgift kanske just det omvända, att liksom spågumman och astrologen få oss att reflektera över vår tillvaro, att organisera vårt tänkande längs vissa banor, att se på en gång både framåt och

bakåt, för att finna en position att betrakta och tolka världen från.

Vad Baumans essä i grunden handlar om är alltså förändringen från "modernitet" till "postmodernitet". Jag ska på en gång erkänna att jag inte säkert förstår vad de här orden betyder. Själv uppfattar jag dem snarast som sökande termer för något vi ännu inte riktigt vet vad det är eller hur det uppstått.² Baumans text har sannerligen inte röjt undan några frågetecken, tvärtom! Låt mig därför genast göra klart att jag egentligen inte alls förstår hur det han beskriver hänger samman med den värld jag betraktar från mitt fönster. Precis som Bob Dylans Mr Jones har jag tagit fasta på att jag ändå instinktivt och intuitivt uppfattar att det gör det: "You know that something's going on here, but you don't know what it is, do you, Mr Jones?"

Identitet

Låt mig börja med ett referat av några bärande idéer i Baumans beskrivning, hur han ser på samhällsförändringarna. Senare ska jag ta dem till utgångspunkt för några reflektioner över mångfaldens sociala och kulturella organisation, ett tema jag sedan några år varit upptagen med att studera.

Startpunkten för Baumans resonemang är ett av dagens populäraste och mest laddade begrepp: identitet. Identitet, menar han, är ett modernt ord, sökandet efter identitet ett av de centrala moderna projekten:

Identiteten som sådan är en modern uppfinning. Att säga som man vanligen gör att det moderna projektet ledde till att identiteten blev uppryckt ur sin "grogrund" eller frigjord från sina "bindningar" är överflödigt. Identiteten blev aldrig ett problem eftersom den föddes som ett problem (det vill säga, som något man måste göra något åt) och inte existerar annat än som problem.

Identitet måste sökas och kan inte fångas. Logiskt sett är därför den enda lösningen på problemet med att finna sin identitet själva slutstationen, icke-varat, icke-identiteten. Först som död kan man verkligen få veta vem man är! Sökandet efter identitet är evigt. Att försöka finna "sitt autentiska jag" eller "vår kulturella identitet" som så många sysselsätter sig med, är kanske inte fåfängt, kanske inte heller meningslöst, men det är mållöst, enär sökandet självt är dess enda möjliga mål.

Att säga att någon gör anspråk på en viss identitet är att säga ett ord för mycket, ty identiteten varken finns eller kan finnas annat än som anspråk. Identiteten är en kritisk projektion av det man önskar bli på det man för tillfället är; eller för att vara ännu mer exakt, ett indirekt sätt att påstå att det sistnämnda är bristfälligt eller ofullständigt.

I den moderna människans föreställningsvärld uppträdde identiteten från allra första stund som en individuell uppgift. Men också dess kollektiva version, kultur, är en produkt av samma slag: "'personlighetsutveckling' och 'kultur' (det vill säga, föreställningen om den enskildes inkompetens, om behovet av kollektiv fostran och vikten av skickliga och kunniga handledare) föddes och kunde bara födas samtidigt".

Kultur och identitet är alltså barn av samma tid, tanke och luft. Sammansättningen är därför ett tautologiskt begrepp: kultur är en kollektiv version av identitet. Båda begreppen är problematiska, men sammansättningen är inte dubbelt utan fyrfalt problematiskt. Syftar "kulturell identitet" på en kulturs identitet, kollektivets generaliserade och abstraherade karaktär och särheter? Eller på individers personliga portioner av kulturen? Är alltså 'kulturell identitet' identiteten hos en kultur, eller den del av individers identitet som de delar med andra?³ Om 'kulturell identitet' är "det som utmärker oss som kollektiv", är det då "det vi alla

har gemensamt", eller "det vi men inte andra har"?⁴

Pilgrimen — den moderna människan

Diskussionen av identitetsbegreppet för Bauman över i ett resonemang kring fem personifierade livsstrategier, "typer" eller "figurer". En metafor för en personlighetstyp som frambringades med det moderna samhället är *pilgrimen*. En klassisk bild av en pilgrim är en ensam man på vandring i en oändligt stor öken. Längre har han vandrat, länge än ska han vandra. Hans rutt kan te sig planlös, men är det inte:

En pilgrim kan göra mer än att gå — han kan gå *till*. Han kan blicka tillbaka på fotspåren i sanden och se dem som en väg. Han kan *tänka* på den väg han gått och se den som en vandring *mot* något, ett *framsteg*, ett *närmande*, han kan göra skillnad mellan "bakom" och "framför" och se hur hans fotspår längs den väg som "ligger framför" honom kommer att sätta sina köpparr på det ansiktslösa landet. Målet, det givna syftet med livets pilgrimsfärd, ger form åt det formlösa, gör det splittrade till ett helt och ger sammanhang åt de lösryckta händelserna. Pilgrimen och den ökenlika värld där han vandrar får mening *samtidigt*, och *genom varandra*.

Varken mening eller identitet kan existera annat än som *projekt*, och projekt kan bara finnas där "avstånd" finns. "Avstånd" är det "objektiva", rumsliga språkets ord för den upplevelse som i "subjektiva" psykologiska termer kallas missnöje med tillvaron här och nu. "Avståndet" och "missnöjet" hänför sig till samma sak, och båda blir meningsfulla inom ramen för ett liv upplevt som en pilgrimsfärd.

Med Max Webers idéer som utgångspunkt, menar Bauman nu att vad 1500-talets protestanter och deras efterföljare gjorde, var att ge sig ut på pilgrimsfärd i sin egen värld. De moderna människorna som föddes med reformationen är pilgrimer, de moderna städerna som uppstod i reformationens kölvatten är deras öknar. Strategin för de moderna pilgrimerna var uppskjuten tillfredsställelse,

att lägga på hög för kommande dagar. Men att spara för framtiden är meningsfullt "bara så länge man kunde vara säker på att framtiden skulle belöna sparandet med ränta och inte konfiskera den återbäring man samlat på hög (...) att vad som betraktas som tillgångar i dag kommer att betraktas på samma sätt i morgon och i övermorgon." Världens beständighet var det viktiga för pilgrimen. Världen måste vara sådan att:

livet kunde berättas som en sammanhängande historia [...] den sortens historia där varje händelse är resultatet av den föregående händelsen och orsak till den följande [...]. Pilgrimens värld — identitetsskaparnas värld — måste vara ordnad, bestämd förutsägbar, försäkrad; men framför allt måste den vara det slags värld där ett fotspår sätter märke en gång för alla, så att spår och uppteckningar från de resor som gjorts kan sparas och bevaras.

Men, menar Bauman, "världen är inte vänlig mot pilgrimer längre." Vad de gjorde var att försöka forma världen såsom de ville ha den, systematiskt, bit för bit. Dock tvingades snart pilgrimerna till insikt om att öken-sand inte är ett bra material att bygga bestående värden av. Livets resplan, i form av fotspår i öknen, suddas ut av minsta vind. Och i öknar blåser det mycket och ofta! Liksom vinden raderar ut spåren efter människan och begraver dem i ständigt föränderliga sanddyner, så raderar det moderna livet ut människors såväl som föremåls identitet, får dem att förlora sin fasthet, sin bestämda form och kontinuitet. När det enda verkligt hållbara visar sig vara det utbytbara, när identiteter kan antas och bytas ut som kostymer, ja då blir pilgrimernas verkliga problem inte att skapa en identitet, utan att bevara den.

Resultatet är både förskräckande och lockande. "Det förskräckande med den nya situationen är" menar Bauman, "att allt detta identitetsskapande kan visa sig vara förgäves; det lockande är att inte vara bunden av tidigare försök, att aldrig vara oåter-

kalleligen besegrad, att alltid hålla möjligheterna öppna." På en gång förskräckande och lockande, men hur man än uppfattar det är livet som pilgrimsfärd en ogenomförbar strategi.

Postmoderna livsstrategier

I det postmoderna samhället är spelets regler förändrade. Inte nog med det; reglerna fortsätter att förändras under livets gång. Ett sådant liv kräver att man delar upp långa spel med höga insatser i många korta, med begränsade insatser:

Att hålla spelet kort innebär att akta sig för långsiktiga åtaganden. Att vägra att "låsa sig" på ett eller annat sätt. Att inte bli bunden till en plats. Inte viga sitt liv till ett enda kall. Inte svära trohet eller lojalitet till något eller någon. Att inte *kontrollera* framtiden, och *vägra inteckna* den; se till att spelets följder inte överlever själva spelet, och vägra ta ansvar ifall de gör det. Att aldrig låta det förflutna belasta nuet. Kort sagt, att klippa av nuet i båda ändarna, skilja nuet från historien. Att avskaffa tiden i varje annan form än den av en platt anhopning eller godtycklig följd av närvarande ögonblick; *ett ständigt pågående nu*.⁵

Från pilgrimens långa mödosamma vandring mot det hägrande målet till "livet i ett enda ständigt pågående nu" är steget långt. Om pilgrimens problem var hur han skall upptäcka, uppfinna, konstruera, sätta ihop eller köpa en identitet, så är problemet i det postmoderna samhället hur man skall hindra den från att fastna; "En välkonstruerad och hållbar identitet förvandlas från tillgång till belastning. Navet i den postmoderna livsstrategin är inte konsten att skapa en identitet, utan att undvika fixering."

Vad som uppstår är en enda jättelik spelhall, ett "kosmiskt casino", där

alla värden man kan fästa sig vid och sträva efter, alla belöningar man kan kämpa för och alla knep man kan använda för att försäkra sig om dem, tilltagna

för att göra "största möjliga intryck på kortast möjliga tid".

Största möjliga intryck, eftersom uppmärksamhet blir en ytterligt knapp tillgång i en värld som är övermätt på information, och bara ett chockerande budskap, mer chockerande än det föregående, har en chans att fånga den (till nästa chock); och kortast möjliga tid, eftersom utrymmet måste rensas så snart uppmärksamheten är vunnen för att ge plats åt nya budskap som redan trängs i fars-tun.

I detta "kosmiska casino" blir det inte bara viktigt att göra intryck, det blir rentav ett livsvillkor. Att inte uppmärksammas är att tvingas förbli osynlig; att vara osynlig är att inte finnas till. "Hör mig, se mig, annars dör jag!" "Ego-screaming" har detta den döende postmoderna människans nödrop kallats. Omvänt gäller naturligtvis också: "Jag syns, jag hörs — alltså finns jag".

Livsvillkoret gäller inte bara individer, utan också — och kanske i synnerhet — grupper. I den speciella version av "postmodernitet" som brukar benämnas "det mångkulturella samhället" pågår en permanent audition. Grupper av olika slag trängs i fars-tun, bråkar om vem som ska erbjudas plats på de scener där synlighet produceras. De bråkar och förhandlar om hur uppträdandet ska utformas, i vilka kläder och med vilka attribut de ska framträda, och med vad de ska locka publiken att se och höra dem. Alla vill de framstå som olika, som skilda och särpräglade. Stridsropet grupperna avancerar fram mot scenkanten med är: "Vi är inte heller som ni — vi har vår egen kultur".⁶

Men spelets regler är nu en gång sådana att det krävs av deltagarna att de utformar sina olikheter så lika som möjligt. Som på en jättelik olympisk arena markerar de tävlande vilket lag de tillhör med hjälp av symboler som av nödvändighet måste utformas så att de är så lika varandra som möjligt — och ändå distinkt olika.⁷ Jämförbarhet, kompatibilitet är det kosmiska casinots grundvillkor. Så utför de olika grupperna sina olika men jämförbara konster på i förväg definie-

rade arenor, där bara vissa slags aktiviteter kan förekomma. Den som lyckas bäst vinner första pris i form av synlighet, tills nästa tävlande knuffar honom ner från prispallen. Att spelets regler följs övervakas och kontrolleras av arrangören, majoriteten, makten.

På denna mångkulturalitetens olympiska arena är huvudregeln att vinna största möjliga intryck på kortast möjliga tid. Resultatet av denna kamp är, skriver Bauman, "att tiden fragmenteras i *episoder* som var och en är avskuren från sitt förflutna och sin framtid, var och en slutet i sig själv och självtillräcklig. Tiden är inte längre en flod, den är en samling dammar och gölar."

Kulturflöden

Floden, flödet, är numera en vanlig metafor för kultur som process. Samtidigt beständig och föränderlig — även om det är samma flod är det aldrig samma vatten! Det är en förförisk och fruktbar metafor. Men kanske är den missvisande, genom att frammana något alltför sammanhängande. I det mångkulturella samhället är kultur kanske inte så mycket en framrusande flod som just en samling gölar, olika stora och olika utformade, dessutom ojämnt utspridda i terrängen? Visst kan en del vara förbundna med bäckar och åar, deras vatten kan mötas, beblandas på oväntade och oförutsägbara sätt, något som med aldrig sviktande energi framhålls som per definition positivt av det mångkulturella samhällets självutnämnda försvarsadvokater. Mindre uppmärksammade är de vattensamlingar som bara ligger där utspridda bredvid varandra, utan att beblandas.

En flödesmetafor ligger till grund för Ulf Hannerz' kulturteoretiska djupdykningar. I sin bok *Cultural Complexity* (1992) vill han få oss att uppmärksamma kulturens distributiva aspekt, hur ojämnt och ojämnt för-

delat det vi har gemensamt faktiskt är. Alla delar ju inte allt med alla. En del befinner sig i mitten, i kulturens centrum, varifrån de kontrollerar produktion och distribution av det gemensamma kulturella, politiska och ekonomiska kapitalet. Andra har med olika medel avskiljts från centrum och tvingats ut i periferierna, där de maktlost tvingas bekräfta sin egen marginalitet.

Bilden av samhället som bestående av centrum och periferier är fruktbar, och den kan utvidgas till att omfatta också de krafter som producerar dessa relationer, ett slags metacentrum och metaperiferier. För man nu ihop de hannerzka och baumanska perspektiven så skulle det postmoderna samhället, särskilt dess mångkulturella version, kunna beskrivas som en jättelik torktumlare. Trummans centrifugalkraft tvingar grupp efter grupp ut i periferierna. Krampaktigt håller de sig fast för att inte tvingas ännu längre ut mot väggarna, samtidigt som de kämpar för att återföras till mitten. Vad kampen handlar om är synlighet. Var och en kräver grupperna att bli iakttagna och erkända som olika alla de andra grupperna, likadant olika och kulturellt olika.

Vad som startar processen är svårt att säga, många samverkande krafter är inblandade. Men har den en gång startat kan den bli självgående. För när vissa grupper börjar sträva efter att få bli lämnade ifred av majoriteten och "ha sin kultur" för sig själva, skapar de en turbulens i vars bakvatten nya grupper sugts ut från mitten.⁸ Själva avsöndringen från mitten är alltså samtidigt både motor och effekt. För att överleva, vilket i den här typen av samhälle är detsamma som att synas och erkännas, eftersom grupperna befolkas av partiella medlemmar som kommer att överge den grupp som inte syns, måste grupperna ständigt arbeta på att synliggöra sig.

Michael Endes fantastiska bok *Den oändliga historien* handlar om hur barnkejsarin-

nan, härskarinnan över landet Fantásien, riskerar att dö på grund av att den fantasi-lösa intigheten breder ut sig allt mer i hennes rike. Den enda räddningen för henne och landet är att någon utifrån, från människornas värld, ser henne och ger henne ett nytt namn. Namngivandet är här inte bara ett betecknande, det är livgivande. De många grupperna i "det mångkulturella samhället" delar barnkejsarinnans och Fantásiens öde. De kan bara rädda sig undan osynligheten—intigheten genom att tilldelas ett namn av dem som befinner sig närmare centrum och som därför har större makt. Med namnet följer möjlighet att tydligare markera gränserna mot de andra grupperna, att utarbeta särprägel: "Vi är inte sådana utan sådana!"

Efter pilgrimerna

Pilgrimernas tid är ute, det är budskapet Bauman vill ge oss. Om pilgrimen var en passande metafor för den moderna levnadsstrategi "som ägnades åt den överväldigande uppgiften att skapa en identitet — så erbjuder flanören, vagabonden, turisten och spelaren sammantagna en metafor för den postmoderna strategi som drivs av fasan för att bli bunden och snärjd". Dessa livsstilar "som en gång praktiserades av marginella människor i marginella tidsavsnitt på marginella platser praktiseras nu av en majoritet under den viktigaste tiden av deras liv och på ställen i centrum av deras tillvaro". De olika typerna förmedlar var sin bit av det postmoderna samhällets aldrig samman-smältande polyfoni. "I den postmoderna kören sjunger alla fyra typerna med — ibland i samklang, men betydligt oftare med missljudande resultat."

Flanören är sedan Walter Benjamin ett allmänt kulturanalytiskt begrepp och en välkänd symbolfigur.

Flanören var låtsandets överlägsne mästare — han såg sig som manusförfattare och regissör som drog i trådarna till andra människors liv utan att skada eller påverka deras öde. Flanören levde sitt liv "som om" och engagerade sig i andra människors liv "som om"; han satte motsättningen mellan "sken" och "verklighet" ur spel [...] Flanören hade alla fördelar av det moderna livet men inga av de plågor som hör till.

Flanerandets postmoderna version sker framför bildskärmar: "Den yttersta friheten styrs av bildskärmen, levs bland ytor, utövas via fjärrkontrollen och kallas *zapping*."

Vagabonden var modernitetens skräckfigur. Han lydde ingen, styrdes av ingen. Hans resväg var utan mål och uppstod under resans gång. För vagabonden är odlandet av utanförskap en klok strategi som "ger smak av 'tillsvidare' åt alla beslut". Förr var vagabonderna få, i dag är de många, för nu "finns det inte många fast bebodda platser kvar. [...] Världen håller på att sys om efter vagabondens mått".

Turisten var en gång också marginell, i dag är han en centralfigur för vilka hela marknader andas, lever och dör. Liksom vagabonden är turisten i rörelse, sökande efter nya och annorlunda upplevelser.

Turistens värld är helt och hållet uppbyggd efter estetiska kriterier (den ständigt ökande skaran av författare som påpekar hur den postmoderna världen har 'estetiserats' på bekostnad av dess andra, även moraliska, sidor beskriver — även om de inte är medvetna om det — världen så som turisten ser den; den "estetiserade" världen är en värld bebodd av turister).

Turisten förutsätts ha ett hem att återvända till, det är "en del av paketresans säkerhetsgaranti: för nöjet att vara obekymrad och restlöst fascinerad krävs att där någonstans finns en vardaglig och trivsamt, obestridd egen plats att ta vägen när äventyret är över..." Problemet är nu bara, menar Bauman:

att när turisteskapaderna förbrukar mer och mer av livstiden, när livet självt förvandlas till en utvidgad turisteskapad, när turistbeteendet blir ett sätt att leva och turistattityden växer in i själen — då blir det allt mindre klart vilken av alla dessa besöksplatser som är hemma.

I *spelarens* värld är tiden indelad i en följd av spel:

Varje spel är uppbyggt av sina egna konventioner; vart och ett är ett enskilt "landskap av betydelser" — ett eget litet universum, slutet i sig självt och komplett. Vart och ett kräver att man godtar dess förutsättningar vid inträdet — ehuru det för varje spel är nya förutsättningar som ska godtas. De som vägrar att lyda konventionerna upprepar sig inte mot spelet; de hoppar bara av och slutar spela.

I livet som spel godtas inga varaktiga följder:

"Vi är vuxna människor, låt oss skiljas som vänner", kräver spelaren som inte vill vara med om äktenskapsspelet längre — en förutsättning för nya spel, om än aldrig så obarmhärtiga. I det krig som är ett spel behöver samvetet inte längre skämmas för sin brist på betänkligheter. Postmodernitetens vuxna känns igen på sin villighet att gå in för spelet av fullaste hjärta, som barnen gör.

Resultatet av att dessa fyra livsstilar flyttat in i centrum av tillvaron är att människors relationer tenderar att bli fragmentariska och ickekontinuerliga. "Allesammans föredrar och befrämjar ett *avstånd* mellan individen och den Andre och ser den Andre i första hand som föremål för en estetisk, inte moralisk värdering; som en fråga om smak, inte ansvar." Därur följer en tilltagande moralisk inkompetens hos postmoderna män och kvinnor, dessutom en ökande politisk inkompetens.

Estetisk värdering, den vanligaste och mest omtyckta av alla de uppräknade postmoderna strategierna, skiljer sig från andra sociala värderingsmetoder (såsom moraliska eller kunskapsmässiga) därigenom att den som utgångspunkt och inriktning inte väljer sådana drag och egenskaper som objektet för värderingen har eller anses ha, utan sådana som

hör till det värderande subjektet (såsom intresse, spänning, tillfredsställelse eller lust).

I det mångkulturella samhället, där olikhet kan bli ett värde att leva och dö för, är estetisering en förutsättning. Genom estetisering, formgivning av alla slags föremål, beteenden, stilar etc. uppnås två viktiga resultat. Under själva formgivningen medvetandegörs varan, beteendet. Att "ge form" blir en aspekt av att "ge liv", ur formgivningen föds ett namngivet och därmed synliggjort objekt. Samtidigt laddar estetiseringen objektets symbolaspekt och gör det möjligt för människor att kommunicera vilka slags människor de för tillfället vill bli sedda och erkända som. Den oändliga och ständigt ökande mängden av medvetet estetiskt formade föremål, beteenden och stilar gör det möjligt att kommunicera mycket komplicerade och nyanserade budskap om individuella och kollektiva identiteter. Men som alla symboler är mångtydiga får det också följden att dessa budskap blir oändligt svårtolkade, därför att de redan i nästa ögonblick kan vara helt andra.

Skönhet är en egenskap hos betraktaren, brukar det sägas. När skönheten hos objekten ställs i förgrunden är det betraktaren och inte objekten som blir det viktiga. Därmed upphör moral och kunskap att vara ledande principer för hur själva livet ska värdesättas. Kanske är det så att estetisk värdering är den vanligaste och mest omtyckta av de postmoderna strategierna. Men det får inte förleda oss att tro att det är en ny strategi. Esteticism var ju — och är fortfarande — en av fascismens bärande principer.

I en slutkläm som skulle kunnas vara hämtad direkt ur en diskussion om villkoren för grupperns överlevnad i mångkulturella samhällen, skriver Bauman att det förstås uppstår konflikter också i postmoderna samhällen. Konflikterna kan leda till utbrott av solidariskt handlande som går på tvärs mot

partiella och tillfälliga intressen. Men dessa utbrott av solidariskt handlande lyckas ändå inte förändra de postmoderna relationernas grunddrag, deras fragmentariska och tillfälliga karaktär. De kamper som förs förenas inte, förstärker inte varann. "Tvärtom — de tävlar med varandra om den allmänna uppmärksamhetens begränsade resurs, de söndrar lika mycket som de förenar."

Se och synas

De grupper som av centrifugalkrafterna slungas ut i periferiernas osynlighet kan återvända till centrum bara genom att synliggöra sig. "Att synliggöra" förutsätter medvetandegörande av hur gruppen "är", dess "kultur" eller "identitet". Medvetandegörandet får till effekt att gruppens kollektiva särprägel standardiseras, objektiveras, fixeras och ges tydliga symboliska kännetecken. Det är en process som den amerikanske musikeknologen Mark Slobin benämnt "cultural branding" och vars resultat är väl utarbetade, tydligt avgränsade gruppsspecifika kulturella varumärken. Men för det postmoderna samhällets livsstilar är objektivisering och fixering detsamma som stagnation och död. Gruppens medlemmar, för vilka gruppmedlemskapet är situationellt, partiellt, får svårt att se sig själva som besläktade med den reducerade och objektiverade fixbild av dem själva som skapas i och genom synliggörandet.

De som finner de kulturella varumärkena för reducerande har då att välja på att överge gruppen eller på nytt omformulera dess kulturella identitet: "Nej, vi är inte sådana utan *sådana!*" Men detta leder obönhörligt till att den rörelse tillbaka mot samhällets centrum som synliggörandet syftade till att åstadkomma avbryts och att gruppen kollektivt återbördas till periferin. För är det inte i själva verket så att grupper som befinner sig

i periferin känns igen just på att de så högljutt arbetar på att synliggöra sig för majoriteten i centrum? Är det inte just genom att de själva bekräftar hur annorlunda de är som deras placering i periferin kan rättfärdigas av majoriteten?

Just i detta ögonblick sticks ett flygblad i min hand. "Se oss! Hör oss! Erkänn oss!" ropar det från ett vitt A4-ark, ett i mängden av budskap som når mig denna dag. Vilket är då budskapet? Ännu en grupp infångad av centrifugalkraften i den stora mångkulturella torktummlaren. Ännu en grupp av underprivilegierade och åsidosatta som skriar på rättvisa. "Den tysta gruppen!" står det på flygbladet, därefter "Nu tänker vi inte tåga längre! Nu skall vi bli hörda!" Fortsättningen talar sitt eget tydliga språk:

Vi tänker inte acceptera den nedvärderande och orealistiska attityd som spritt sig. Ryktet om vår skröplighet och våra sjukdomar är betydligt överdrivet. [...] Vi tänker inte acceptera att vår långa erfarenhet ligger oss i fatet. Det är ju så att erfarenhet är liksom ett gott vin — den blir bättre ju mer den får mogna.⁹

Men vilken är nu denna nya underprivilegierade grupp, vilka slags människor är det jag ska få se och erkänna? Kvinnor? Invandrare? Pensionärer? Arbetslösa? Nej, det är "mittåringar" det handlar om, eller med tidens flaggvänliga symbolsspråk — "50+".

"Mittåringar möt upp!" anmodar flygbladet, "Vi vet — vi kan — vi duger":

Tillsammans ska vi se till att myndigheter och företagare får en ny realistisk syn på människan. Vi skall se till att våra erfarenheter, våra kunskaper och vår lojalitet blir värderade på rätt sätt. [...] Över hela Sverige ska vi se till att den här vågen börjar rulla. Över hela Sverige skall vi se till att attityderna ändras från ett åldersfixerat till ett mänskligt synsätt.

Språket liknar den politiska pamflettens, men är en del av det mångkulturella samhällets kulturella identitetsretorik. Det man vill åstadkomma är att synas, att höras, för att

"There's a lot of this, but one doesn't see it", illustration av Goya, ca 1814—1823. Ur J. Wilson-Bareau & M.B. Mena Marqués, Goya. Truth and Fantasy. The Small Paintings, 1994.

överleva. Man vill förändra attityderna "från ett åldersfixerat till ett mänskligt synsätt", genom att förvandla en ålderskategori till en grupp, med gemensamma erfarenheter och mål, en gemensam kultur. Men genom att göra just detta tydliggör man samtidigt för omvärlden att förhållandet är på det sätt man vänder sig mot. Därmed vänds försöket att återvända till köttgrytorna i samhällets centrum till sin motsats och resultatet blir med all sannolikhet att man med ännu större tyngd placeras i periferierna, där man får hållas med smulorna från de privilegierades bord.

"Forum 50+" finns numera i de flesta europeiska länder. Som med så mycket annat i "det mångkulturella samhällets" kulturella grammatik och vokabulär tycks modellerna hämtade från USA. Ett mål för de svenska mittåringarna, som särskilt högljutt drivits av förre TCO-basen Björn Rosengren, är att få till stånd en lagstiftning mot åldersdiskriminering på arbetsmarknaden. Också här kan man förmoda att förebilden kommer från USA. 1960-talets medborgarrättskamp gav bland mycket annat upphov till ett antal "affirmative actions", vars syfte var att ge svarta, kvinnor och äldre laglig rätt till "positiv särbehandling".

Detta kunde ske genom att "eftersatta grupper" skaffade sig tillgång till en ideologi som framställde dem som kulturellt särpräglade. "Kulturell särprägel", detta mäktiga vapen som uppfunnits och gjorts stridsdugligt av nationalstaternas skapare, och som legat bakom uppkomsten av de flesta nationer i världen, laddades alltså om vid början av 1960-talet och riktades mot den amerikanska nationalstatens företrädare, det liberala etablissemangen. Trettio år senare, vid mitten av 1990-talet, ser sig en allt röststarkare medelålders, manlig, vit amerikansk medelklass också som diskriminerade. "Vi är också eftersatta" ropar man och lånar demagogisk repertoar från den kamp som

fick dessa "affirmative actions" införda för att nu få dem upphävd. Ironiskt nog publiceras Björn Rosengrens propåer om införande av ålderslagstiftning samma dag som en notis om att Bill Clinton nu tvingats lova att se över hela politiken bakom "positiv särbehandling".

Exemplet visar att i den mångkulturella versionen av det man kallar postmoderna samhället gäller frågan inte bara "vad". Lika viktiga frågor, om inte viktigare, är "när", "var" och framförallt "hur": hur dramatiserar, gestaltar, formger vi de budskap om oss själva vi vill kommunicera till andra?¹⁰ Så sammansmälter form och innehåll till dialektiskt förbundna aspekter av en och samma oupplösliga enhet: budskapet kräver ett medium, men mediet är samtidigt budskapet. Det du vill uttrycka kräver en form, men den form du väljer ger också ditt budskap ett annat innehåll, därför att det redan innehåller lager på lager av mening.¹¹ Den inre världen både skapar och skapas av den yttre.

Lek och lust

En följd av de postmoderna livsstrategiernas inriktning på rörelse och förändring är att det som dramatiseras får karaktären av lek, kanske inte alltid helt lustfylld, men ändå en slags lek, något spelat, oseriöst, icke-autentiskt. Detta får i sin tur till följd att det kan uppstå en spricka mellan det presenterade jaget, den i ögonblicket dramatiserade identiteten, och den betydligt större helhet av möjliga självpresentationer som varje subjekt är medveten om, men som inga andra känner omfattningen av eller innehållet i.

En medvetenhet om denna spricka kan kommuniceras och synliggöras tillsammans med själva budskapet. Ett vanligt sätt är att utnyttja ett distanserat självironiskt modus. Många invandrare jag mött visar upp en

påfallande självvironisk distans till de former som betecknas som "deras kultur", i synnerhet de som själva sysslar med att framställa dem offentligt — musiker, dansare, konstnärer, författare. "Självironi" är ju just ett metakommunikativt budskap, ett meddelande om hur meddelanden ska, bör och kan uppfattas, som inför och markerar skillnaderna mellan de standardiserade, homogeniserade och pastöriserade versionerna av "vår kultur" som framställs offentligt och de sammansatta, komplexa versioner som finns i rummen bortom scenerna. Budskapet är: "Vi är inte bara sådana ni nu ser oss som! Det vi visar för dig är en fasad — det finns mer att se där bakom!" På det mångkulturella samhällets mötesplatser och samspelsarenor är interaktionen inte sällan bestämd av en sådan distanserad, självvironisk ton, ett modus som samtidigt är lekfullt och ett tecken på att något sker "som på lek".

Den verkliga ironin är förstås att denna lek sker på fullaste allvar. Men är inte lek också det mest seriösa människan kan ta sig för? Enligt min mening är därför den verkligt stora utmaning som ligger framför oss, som människor och som kulturforskare, att ta leken på allvar, den lek med sätten att förhålla sig till världen, med former, uttryck, mening, betydelser som kanske mer än något annat kännetecknar människans förhållande till sin omvärld.

Slutord

Nej, jag vet inte vad postmodernitet är. Inte heller vet jag om det Bauman beskriver verkligen existerar bortom hans ord. Av naturen kritisk och misstänksam drivs jag att tänka på hur mycket av den postmoderna diskussionen, kanske alltför mycket, som handlar om världens fragmentarisering och upplösning, söndring och förfall. En "devolutionistisk premiss" tycks inbyggd i dem,

per utgångspunkt.¹² Socialantropologen Jonathan Friedman skriver i artikeln "Modernitetens implosion" att det under det senaste årtiondet "har skett en högst anmärkningsvärd pånyttfödelse av de kulturella identiteterna. Världens avhegemonisering har — i varje fall tillfälligt — lett till dess avhomogenisering. I ett avseende kan man välkomna den utvecklingen och se den som en upplivande frigörelse av den kulturella skillnaden, en sannskyldig symfoni av mänskliga variationer" (Friedman 1994:27).

Avhegemonisering och avhomogenisering. Okej, låt gå för det. Men vad postmoderna debattörer inte lika mycket uppmärksammat är den samtidiga homogeniseringen av kulturella uttryck, och den oerhört kraftfulla monopoliseringen och globaliseringen av världens kulturproduktion till ett fåtal jättelika industrikonglomerat. Det som kännetecknar världens utveckling är inte bara tilltagande kulturell variation, utan att de centrifugala krafterna verkar parallellt med allt starkare centripetala. För första gången i historien börjar det faktiskt bli meningsfullt att tala om "världen" i singularis! Fascinerat betraktar postmodernitetens utforskare den oerhörda variationen i texterna, musiken, filmerna, tv-programmen. Men de glömmar att nästan allt som numera skrivs kommer till med Bill Gates och Microsofts goda minne; att japanska företag nu blivit herre på täppan i världens musik- och filmindustri — vilket inte vill säga lite när enbart musikindustrin i dag genererar mer kapital än rustningsindustrin; att nästan alla de signaler som sänds över radio och TV-näten världen över förvandlas till bild och ljud av apparater från Sony och Matsushita. "De kulturella identiteternas återkomst", som Jonathan Friedman beskriver, har i Sverige gett upphov till en märkbart ökande försvenskning. Sällan har väl "det svenska" varit så tydligt framhävt som nu! Men samtidigt har ett stort multinationellt bolag köpt rättighe-

terna till Alice Tegnér's visor, ett av svenskhetens mest intima och intensivt upplevda uttryck, förmedlad genom generationers barnkammarsamvaro.¹³ Varje ny generation som fostras till svenskhet till tonerna av "Mors lilla Olle" och "Ekor'n satt i grannen" kommer därmed att ännu mer berika det internationella musikmonopolet.

I en kritisk kommentar till den postmoderna diskussionens enögdhet skriver Orvar Löfgren: "Precis som i sekelskiftets debatt om kulturell upplösning — hemmets förfall, nationens och hembygdens undergång — talas det idag för mycket i termer av nedbrytning, men naturligtvis med en annan vokabulär. I hela denna debatt är det för mycket 'post', postnationell, postmodern, postlokal och för mycket de-focused, de-centered, de-territorialized, de-localized" (Löfgren 1995:7).

Det är lätt att instämma i kritiken. Det skulle behövas minst lika många "pre-" som "post-" och lika många "re-" som "de-"! Men Bauman då? Även om det finns mycket att vara kritisk mot vill jag ändå inte avfärda hans tankar, därtill får de alltför många igenkännande strängar att ljuda med. Jag känner intuitivt igen mig, nickar igenstämmande när jag läser och markerar med forskarens bekräftande ritual stora stycken med rött. Jag märker också att jag inte är ensam om att känna igen mig. Sällan har jag väl diskuterat en text så mycket med så många och så länge!¹⁴ Så övergår efterhand den inledande dylanska osäkerheten till en fastare förvisning: "You know that something's going on here, and you think you're beginning to know what it is, don't you Mr Jones!"

Till slut är vi då tillbaka till den inledande frågan: Hur kommer det sig att jag — med Baumans speciella glasögon på näsan — tycker mig se det vatten jag simmar i? När det enda som aldrig förändras är själva förändringen, hur kommer det sig då att jag överhuvudtaget kan uppfatta att något för-

ändras? En stunds eftertanke vid dessa elementära frågor krävs av varje siare med anspråk på vetenskaplig legitimitet, för som bekant kan det siare pekar ut som verkligt få otäckt verkliga konsekvenser. Eftertanke krävs också inför frågan om hur man ska kunna fånga in och beskriva detta motsatsernas spel, alla paradoxerna och den märkliga ambivalensen mellan homogenisering och heterogenisering, mellan å ena sidan koncentrerings av makt och kapital, en tilltagande global hegemonisering och å den andra en ökande mångfald och fragmentarisering av livsvärldar. Om, som Jonathan Friedman menar, utvecklingen går mot "en upplivande frigörelse av den kulturella skillnaden, en sannskyldig symfoni av mänskliga variationer" så måste vi också nogsamt fråga oss vilka som är symfonins dirigenter, kompositörer och producenter. Som vanligt är det lätt att säga tulipanmaros. Hur ska man göra den? I en anmälan av en ny biografi över Roland Barthes frågar sig Horace Engdahl vilket arv Barthes lämnade efter sig. Svaret blir: "Upphävandet av lekförbudet i humanvetenskapen. Erkännandet av lusten som en kunskapsväg i läsandet, den enda pålitliga. Och insikten om att man måste ha en stil för att kunna se." Just det, så är det man gör tulipanmarosor, genom att erkänna fantasins, lekens och lustens betydelse som kunskapsväg. Men var ska då en sådan väg sökas, en väg bort från den förmenta objektivitetens tyranni, bort från den iskalla rationalitetens fångsel, bort från de marknadsanpassade klientrelationer som ersätter det mänskliga med det ekonomiska, det sociala med det asociala och det humana med det inhumana? Hos Roland Barthes och många kunskapssökare i den postmoderna, senmoderna eller "kalla-det-vad-du-vill-moderna" världen finns ett slags svar, faktiskt det samma som sedan länge anvisats av Mevlana al-Rumi och andra sufimästare: Sök inte endast i förnuftet, sök också i hjärtat!

Noter

- ¹ Publicerad i septembernumret av tidskriften *Moderna tider* 1994.
- ² På samma sätt ser jag termer som "det mångkulturella samhället", "kulturell mångfald" som något vi ännu inte riktigt förstår, men som många nu arbetar på att tydligare formulera.
- ³ Identitet har tre aspekter — likhet, kontinuitet och legitimation (Brück 1984, jfr Ronström 1989b). Likheter eller igenkännbarhet gör det möjligt att åstadkomma kontinuitet. Kontinuitet ger tillgång till historiskt förankrad autenticitet, som kan användas som legitimation. Men vilka aspekter syftar "kulturell identitet" på?
- ⁴ I diskussioner kring grupperns identitet finns så gott som alltid en besvärande sammanblandning av de två aspekterna av "typisk". I den ena betydelsen är det typiska det allmänna, i den andra det särpräglade. Typisk svensk mat i den första betydelsen är potatis, pasta, mjölk, bröd, etc., i den andra sill, surströmming och knäckebröd.
- ⁵ Det mest skrämmande exemplet på just ett sådant förhållningssätt är kärnvapen och kärnkraft — absurda resultat av människors spel, människor som medan de in-tecknar framtiden ändå försöker se till att spelets följder inte överlever själva spelet, och när det ändå sker vägra ta ansvar!
- ⁶ 'Kulturfundamentalism' kallar antropologen Verena Stolcke den typ av ideologi som sedan 1970-talet fått fotfäste över stora delar av Europa och som organiserar världen i termer av olika kulturer, i grunden skilda och inbördes oöversättliga (Stolcke 1995).
- ⁷ Det slutgiltiga resultatet av att grupper av alla de slag tar plats bredvid varandra på jämförbara scener och uppträder med jämförbara former i jämförbara sammanhang kan uttryckas så att *vi blir alltmer lika i våra olikheter och alltmer olika i våra likheter* (Ronström, Runfors & Wahlström 1994). Idén är densamma som Orvar Löfgren utvecklat i sina arbeten om nationalismens kulturella grammatik (t.ex. Löfgren m.fl., 1993).
- ⁸ En slags dominoteori alltså, inte olik Ernest Gellners tankar om nationalismens spridning över världen (Gellner 1987).
- ⁹ Här styrker flygbladets författare, säkerligen högst oavsiktligt, Baumans tankar om hur livserfarenhet i postmoderna samhällen förvandlas från tillgång till belastning.
- ¹⁰ "Hur" har två lika viktiga aspekter, kompetens och vad jag vill kalla modus. Kompetens är den kunskap och tekniska skicklighet med vilken de expressiva formerna iscensätts, modus det sätt på

vilket aktörerna själva förhåller sig till sina egna budskap: seriöst, lekfullt, ironiskt, ambivalent etc.

- ¹¹ Denna den symboliska kommunikationens centrala villkor har formulerats väl av diktaren Ingrid Sjöstrand: "På stigar går man aldrig riktigt ensam. Fötterna har sällskap med alla steg som stigit stigen fram" (Sjöstrand 1981).
- ¹² Uttrycket är hämtat från Alan Dundes.
- ¹³ Pådrivna av den oerhört mäktiga musikindustrin har EU nu bestämt sig för att upphovsrätten till musik bör förlängas från femtio till sjuttio år efter kompositörens död. Ett förslag med precis denna innebörd har utan debatt förelagts den svenska riksdagen av en anpasslig regering. Eftersom lagen för ovanlighetens skull ska gälla retroaktivt, innebär det musikindustrins anspråk på upphovsrättspengar betydligt utsträcks såväl bakåt som framåt.
- ¹⁴ Jag tackar särskilt David Gaunt, Dag Tidemalm, Ann Runfors, Karin Wahlström, Åsa Bringlöv, Magnus Öhlander och Anders Hammarlund för värdefulla kommentarer.

Litteratur

- Bauman, Zygmunt, 1994. "Från pilgrim till turist." I: *Moderna tider*, nr 47, årgång 5, september 1994: 20—34.
- Brück, Ulla, 1984. "Identitet, lokalsamhälle och lokal identitet." I: *Rig*, årgång 67, häfte 3: 65—77.
- Ende, Michael, 1983. *Den oändliga historien*. Malmö: Bergh.
- Engdahl, Horace, 1994. "Plågade sig i onödan. Horace Engdahl om Roland Barthes' leda, lust och briljans." I: *Dagens Nyheter*, 24 september 1994.
- Friedman, Jonathan, 1994. "Modernitetens implosion. Den förrädiska samtiden." I: Oscar Hemer (red.), *Kulturen i den globala byn*. Lund: Aegis.
- Gellner, Ernest, 1987. *Culture, Identity and Politics*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Hannerz, Ulf, 1992. "Center — peripheri relations and creolization in contemporary culture." I: Annick Sjögren & Lena Jansson (eds.), *Culture and Management, in the Field of Ethnology and Business Administration*. The Swedish Immigration Institute. Invandrarminnesarkivet, Serie A:7.
- Hannerz, Ulf, 1992. *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University press.
- Löfgren, Orvar, 1993. "Nationella arenor." I: Ehn, Billy; Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och Kultur.

- Löfgren, Orvar, 1995. "Att ta plats: rummets och rörelsens pedagogik." Opublicerat manuskript.
- Ronström, Owe; Runfors, Ann & Wahlström, Karin, 1994. "Det här är ett svenskt dagis". *Kulturmöten i barnomsorgen i norra Botkyrka*. Stockholm: Arena.
- Ronström, Owe, 1989. "Making use of history. The revival of the bagpipe in Sweden in the 1980's." I: *Yearbook for Traditional music*, vol. 21:95—108.
- Ronström, Owe, 1994. "Kulturell komplexitet och komplexa kulturer." I: *Kulturella Perspektiv*, 1—94: 26—33.
- Sjöstrand, Ingrid, 1981. *Skogen i trädet*. Stockholm: Bonniers.
- Slobin, Mark & Ronström, Owe, 1989. "Musik och kulturell mångfald." I: *Invandrare & Minoriteter*, 2:30—33.
- Stolcke, Verena, 1995. "Talking Culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe." I: *Current Anthropology*, vol. 36, no. 1:1—23.

Summary

*Pilgrims, Tourists and the Organization of Diversity
Reflections on an Essay by Zygmunt Bauman*

Taking as its point of departure an essay by sociologist Zygmunt Bauman, the present article discusses some aspects of the organization of cultural and social

diversity in contemporary Sweden. One of the most central projects of modernity has been the search for identity. Among the metaphors used to describe the identity-seeking personality engendered by modern society is that of the *pilgrim*. The strategy of the pilgrim was deferred gratification, and his goal to systematically mould the world into a desired shape. Such a project presupposed a constant, formable world. However, in postmodern society, the rules of the game have been changed and continue to change all the time. Out of this impermanent condition emerge new life strategies (eg. those of the *flâneur*, the vagabond, the tourist, the player), based upon fragmentary, non-continual relationships. Individuals are temporarily united in groups bearing distinct characteristics and struggling for visibility with one another, to create increased social, cultural and political room. In this struggle, aesthetic, expressive forms stressing sensuality, play and desire are placed in the foreground, forms dedicated to creating and maintaining cultural identity as well as communicating them. The result of this can be that that which is thereby dramatized acquires the character of something faked and inauthentic, lacking serious intention. The author claims that it is necessary to discover new ways of describing and explaining this serious game through the ways in which it acts toward the world, using forms, expressions and meanings which perhaps more than anything else characterize mankind's relationship with its surroundings.

Övers. Stephen Fruitman